

O‘RTA ASRLAR MANBALARIDA BUXORO VOHASINING SUG‘ORISH TIZIMI TARXININ YORITILISHIGA OID BA‘ZI MULOHAZALAR

**Usarov U.A. – Alfraganus universiteti
“Xalqaro munosabatlar va tarix” kafedrası” dotsenti**

Buxoro vohasi qadimdan Markaziy Osiyoning eng yirik ijtimoiy- iqtisodiy munosabatlar rivojlangan markazlaridan biri sifatida etirof etilish bilan birga, Buxoro shahri sharqning eng yirik savdo-sotiq va hunarmandchilik taraqqiy etgan shaharlari qatoridan joy olgan. Shuningdek, Buxoro shahri o‘rta asrlarda mintaqadagi markazlashgan davlatlarning ma‘muriy markaz sifatida o‘lka siyosiy hayotida muhim ahamiyat kasb etgan.

O‘rta asrlarda yaratilgan mahalliy va arab tarixchilar tomonidan yozilgan manbalarida Buxoro vohasining sug‘orilishi tarixi to‘g‘risida muhim ma‘lumotlar berilgan. Yozma manbalarning guvohlik berishicha, Buxoro va uning atrofida bir qancha katta-kichik shahar va kishloqlar joylashgan bo‘lib, bu hududlarda dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik yaxshi taraqqiy etgan. Vohada dehqonchilikning rivojlanishi va mo‘l-ko‘l hosil olinishi Buxoro va uning atrofidagi qishloqlar suv taminoti bilan yaxshi taminlanganligini qo‘rsatadi.

Jumladan tarixchi Abu Bakr Muhammad Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asarida Buxoro tarixi bilan birga vohasining sug‘orish tizimi tarxinin yoritilishiga ham bag‘ishlangan bo‘lib, kitobda Buxoro vohasida ovchilik, baliqchilik va dehqonchilikning paydo bo‘lishi, Navmichkand, Poykand, Afshona, Varaxsha, Romitan, Vardona kabi qadimiy qishloqlarning bunyod etilishidan tortib, Buxoro shahrining qad ko‘tarishigacha bo‘lgan muhim tarixiy voqealar to‘g‘risida hikoya qilingan[1, 81-173].

Shu bilan birga, “Buxoro tarixi” asarida Buxoro shahri va uning atrofidagi yer-suv munosabatlari to‘g‘risida so‘z yuritilgan bo‘lib, muallif o‘rta asrlarda ishlatilgan “dexqon” ya‘ni qishloq hokimi”, mehnatkash ziroatchilarni “kashovarz”, ya‘ni “yer haydovchi-qo‘shchilar”, yirik yer egalariga qaram bo‘lib qolgan qishloq aholisini “kadivar” nomlari bilan aytadi. Mazkur kitobda Buxoro vohasining sug‘orish tizimi,

anhorlar bo‘ylab joylashgan qishloqlar, bog‘lar, rabotlar va ko‘shklar to‘g‘risida qimmatli ma‘lumotlar berilgan. VIII – XII asrlarda Buxoroni Karmana, Shopurkom, Harqonot ul-Ulyo, Xarqonrud, Ovxirfar, Somjan, Baykonrud, Faroviz is-Suflo yoki Komil Daymun, Avon, Kayfur, Rudi Zar kabi[1, 110-111] ariqlar suv bilan ta‘minlab turgan.

Abu Bakr Muhammad Narshaxiyning “Buxoro tarixi” kitobida vohani sug‘orib turgan kanal va anhorlar nomlarining kelib chiqish tarixi va toponimikasi to‘g‘risida ham qimmatli ma‘lumotlar berilgan. Misol uchun Shofirkon – atamisining kelib chiqishi to‘g‘risida quydagi ma‘lumotlarni keltirib o‘tadi: Shopurkom Buxoro atrofidagi anhorlardan birining nomi. Buxoro xalqi buni Shofurkom deb atagan. Manbada yozilishicha, Sosoniylar sulolasidan bo‘lgan Kisroning (Xisrav I (531-578) yoki Xisrav II (590-628)) farzandlaridan biri o‘z otasiga achchiq qilib, bu viloyatga kelgan. Uning nomi “Shopur” edi. “Pur” eron tilida “o‘g‘il” ma‘noni beradi. U Buxoroga kelganida Buxorxudot uni yaxshi qabul qiladi. Shopur ov qilishni yashxi ko‘rgan. Bir kuni ovga chiqib u Shopurkom tomoniga borib qoladi. U vaqtlarda o‘sha yerlarda hech bir qishloq, obod joy bo‘lmay, yayloq va ov qiladigan joy bo‘lgan. Bu yerlar Shopurga yoqib qolib, uni obod qilish uchun ulush sifatida o‘ziga berilishini Buxorxudotdan so‘ragan. Bu yerlarni olgach, katta anxor qazdirib, unga o‘z nomini bergan va “Shopurkom” deb atala boshlagan. Shundan so‘ng anxor bo‘ylab qishloq va qasr bino qilgan[1, 110].

Buxoro vohasi tarixini o‘rganishda tarixiy geografik manba Hudud ul-olam (muallifi nomolom) asari muhim sanaladi. Unda quyidagi ma‘lumotlar keltirilgan: Buxoro Movarounnaxrdagi eng katta va obod shahar, mashriq podshosining (bu yerda Somoniylar davlati nazarda tutilgan asar yozilgan vaqtda davlatni al-Amir al-Rizo Nuh II (976-97yy) boshqargan) poytaxti. Xavosi nam joy, mevalar va oqar suvlar ko‘p[5, 11-12]. Odamlari mergan va zafar qozonuvchi. U yerda yaxshi jun gilam-palos, sholcha va joynamoz tayyorlanadi, pashmin va sho‘ra ham ishlab chiqariladi hamda uni boshqa joylarga olib ketadilar. Buxoro hududi o‘n ikki farsangga o‘n ikki farsangdir va uning gir atrofii uzluksiz devor bilan o‘rab olingan va uning hamma rabotlariyu kishloklari ana shu devor ichkarisida joylashgan[5, 11-12] deb ta‘rif berilgan.

Hudud ul-olam asarida berilgan tarifga ko‘ra, Buxoro daryosi (Zarafshon daryosi) O‘rta Butamon (Zarafshon tizmasi) tog‘laridan to‘rtta daryo boshlanadi, olti farsang masofa oqib borgach, to‘rttalasi birlashaib batixi (ko‘l) bo‘ladi va uni Daryoja deb ataydilar. Undan bir daryo boshlanadi; Sarushana, Samarqand va Sug‘d hududidan

oqib o‘tadi. Buxoro (viloyati) o‘rtasidan oqib o‘tib, suvning bir qismi Buxoroning ekinlariga sarf bo‘ladi[3, 39]. Shuningdek, asarda yana bir qancha Zarafshon daryosining irmoqlari va ularning Amudaryoga quyilishi haqida ham to‘xtalib o‘tilgan. Hudud ul-olamda berilgan ma‘lumotlarga ko‘ra vohada suv ta‘minoti yaxshi yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, bu esa dehqonchilik, bog‘dorchilik va polizchilikning rivojlanishida katta ahamiyat kasp etgan.

Buxoro vohasining sug‘orilish tizimiga oid ma‘lumotlar arab geograf olimi Ibn Havkalning “Kitob surat al-ard” (Yerning surati kitobi) asarida ham berib o‘tilgan. Mazkur asarda Buxoro shahri va Buxoro vohasidagi ariqlar hamda ularning geografik jihatdan joylashuvi, ariqlarning qaysi hududlarni suv bilan ta‘minlashi yoritilgan. Shuningdek, Buxoro shahri oqar suvini Samarqanddan oqib keluvchi eng azim daryo Buxoro daryosidan (Zarafshon daryosi nazarda tutilgan) oladi. Bu daryodan shaxarga bir necha ariqlar qazib suv chiqarilgan. Fashirdiza arig‘i Buxoro daryosidan suv olib, bu ariq atrofida joylashgan ikki mingga yaqin bog‘lar, qasrlar va ko‘plab yerlarni suv bilan taminlagan deb tarif berib o‘tilgan[4, 42].

Mazkur asarda Buxoro shahri qasrlarini, bog‘lari va ko‘plab yerlarini Juybor Bokor, Juybor al-Kavoririyin, Ju-i G‘ashaj, Nahr Baykand, Navkada, at-Tohuna, Nahr Kushna, Raboh, ar-Registon, Nahr Zug‘orkanda kabi ariqlar[4, 42-44] sub bilan ta‘minlab turgani bayon qilingan.

Ibn Havkal o‘zining “Kitob surat al-ard” asarida Buxoro vohasini suv bilan taminlashda al-Buttam[2] tog‘laridan tushib, Samarqand tomonidan Buxoroga oqib keluvchi daryo Nahr as-Sug‘d (Zarafshon daryosining sug‘dcha nomi), daryosi to‘g‘risida ham ma‘lumot berib o‘tgan. Bu daryodan ham juda ko‘p ariqlar qazilib Buxoro devori ichidagi qishloq va ekinzorlarni sug‘organ. — Buxoro: Shofrikom, Xarg‘on-rud, Najor Xiftar, Nahr Jarg‘, Navkada, Nahr Barasha, Nahr Kushna, Nahr ar-Romiton, Quyi Farovuz, Arvon, Yuqori Farovuz, Xoma Nahr Navkada kabi ariqlar orqali sug‘orilgan. Manbada berilgan ma‘lumotlarga ko‘ra ariqlarning ko‘pchiligida suvning ko‘p bo‘lganligidan ariqlarda qayiqalar ham katnaganligi takidlangan. Buxoro qishloqlarining dehqonchilik va suvga bo‘lgan ehtiyoji mana shu ariqlarga asoslangan edi[4, 45-46].

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, qadimgi davrdan Markaziy Osiyo hududi, xususan Buxoro vohasi aholisining asosiy mashg‘ulotlaridan biri bu dehqonchilik bo‘lib, o‘z navbatida dehqonchilikni taraqqiy etishida asosiy o‘rinni sug‘orish tizimi tashkil etgan. Shuning uchun daryo va ariqlarning suv manbaidan

oqilona foydalana olish muhim hisoblangan. Manbalarda keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib Buxoro va uning atrofidagi hududlarda sug'orish tizimi juda yaxshi yo'lga qo'yilganiga guvoh bo'lamiz.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент, Камалак. 1991. – Б. 81-173.
2. Ал-Буттам – Зарафшон дарёсининг юқори оқими ҳавзасидаги тоғли ўлка номининг арабча номи. Форс тилидаги манбаларда Буттамон деб келтирилган. Худуд ул-олам асарида Бухоро дарёсини бошланиши Ўрта Бутамон (Буттамон) – Зарафшон тоғ тизмасидан бошланган деб келтирилган.
3. Бўриев О. Марказий Осиё тарихий географиясидан лавҳалар (ёзма манбалартадқиқи ва таржималар). Ўқув қўлланма. –Тошкент: Тафаккур, 2015. – Б. 39.
4. Ибн Ҳавкал. Китоб сурат ал-ард. (Маварауннаҳр). Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Ш.К.Камолиддинов. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2011. – Б 42-46.
5. Худуд ул-олам.Форс тилидан О.Бўриев таржимаси. –Тошкент, Ўзбекистон. 2008. – Б. 11-12.

**Research Science and
Innovation House**